

## مقاله پژوهشی: مؤلفه‌ها و شاخص‌های سیاسی اثرگذار بر امنیت دریایی

### جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر

غلامرضا طحانی<sup>۱</sup>، حسین ولی‌وندزمانی<sup>۲</sup>، محسن مرادیان<sup>۳</sup>، شهرام نوروزانی<sup>۴</sup>، ابراهیم ایجابی<sup>۵</sup>

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۶/۰۳

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۴/۲۰

#### چکیده:

دریای خزر پس از جنگ سرد به عنوان حلقه اتصال آسیا به اروپا و همچنین آسیای شمالی به جنوبی از یک موقعیت ژئوپلیتیک به یک منطقه ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک حساسی تبدیل گردیده است. هدف اصلی این مقاله تبیین مؤلفه‌ها و شاخص‌های سیاسی اثرگذار بر امنیت دریایی جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر است. این تحقیق از منظر هدف یک تحقیق کاربردی است و از روش توصیفی - تحلیلی استفاده شده است. جامعه آماری این تحقیق به تعداد ۹۰ نفر که به دو قسمت (۱۵ نفر جامعه خبرگی + ۷۵ نفر جامعه کارشناسان مرتبط با موضوع) تقسیم شده‌اند. پس از تجزیه و تحلیل کیفی داده‌های به دست آمده از مطالعه اسناد و مدارک، پیشینه‌ها و متن مصاحبه با صاحب‌نظران تعداد ۵ مؤلفه سیاسی تأثیرگذار در امنیت دریایی شامل رژیم حقوقی دریای خزر، ژئوپلیتیک و ژئواکونومی دریای خزر، واگرایی سیاسی همسایگان دریای خزر، رقابت‌های مخرب سیاسی همسایگان دریای خزر و رقابت قدرت‌ها (مکمل‌های قدرت در حوزه مسائل دریای خزر) و تعداد ۴۸ شاخص احصاء شد که پس از تجزیه و تحلیل کمی هر ۵ مؤلفه و فقط تعداد ۲۲ شاخص مورد تأیید جامعه آماری قرار گرفت.

**واژگان کلیدی:** امنیت، امنیت دریایی، دریای خزر، مؤلفه‌های سیاسی.

ch.staff@yahoo.com

۱- عضو هیئت علمی دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا. (نویسنده مسئول)

hvz@casu.ac.ir

۲- دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا.

۳- استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا

۴- استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه عالی دفاع ملی

e.ejabi@casu.ac.ir

۵- استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا.

## مقدمه

دریای خزر در یک دهه اخیر به یکی از صحنه‌های مهم رقابت بین‌المللی تبدیل شده و به‌صورت یکی از مهم‌ترین مناطق استراتژیک جهان و کانون توجه کشورهای همسایه و قدرت‌های جهانی درآمده و پوشش‌های امنیتی این منطقه از زمان پایان جنگ سرد افزایش یافته است (خانی، ۱۳۹۱: ص مقدمه). نگاهی گذرا به بسیاری از مشکلات امنیتی در نظام بین‌الملل موجود نشان می‌دهد بخش عمده‌ای از مسائل امنیتی؛ بیشتر از آن‌که ریشه‌های داخلی یا بین‌المللی داشته باشد، متأثر از معادلات و پوشش‌های امنیتی سطح منطقه‌ای است (بوزان و ویور، ۱۳۹۸). این دریا در یک دهه اخیر به یکی از صحنه‌های مهم چالش رقابت بین‌المللی تبدیل شده و به‌صورت یکی از مهم‌ترین مناطق استراتژیک جهان و کانون توجه کشورهای همسایه و قدرت‌های جهانی در آمده است و هیچ‌کدام از کشورهای همسایه نمی‌توانند نسبت به وضعیت و سرنوشت این دریا بی‌توجه باشند (خانی، ۱۳۹۱: ص مقدمه).

اهمیت سطح منطقه‌ای در حالت کلی و پوشش‌های امنیتی منطقه‌ای در حالت خاص، از زمان پایان جنگ سرد افزایش یافته است. نگاهی گذرا به بسیاری از مشکلات امنیتی در نظام بین‌الملل موجود نشان می‌دهد بخش عمده‌ای از مسائل امنیتی؛ بیشتر از آن‌که ریشه‌های داخلی یا بین‌المللی داشته باشد، متأثر از معادلات و پوشش‌های امنیتی سطح منطقه‌ای است. جدید و بدیع بودن ادبیات مطالعات منطقه‌ای امنیتی و ایده‌های مطرح شده در آن؛ می‌تواند به‌غای علمی و تجربی امنیت ملی در جمهوری اسلامی ایران بیفزاید (بوزان و ویور، ۱۳۹۸). بنابراین نقش محیط‌ها در فهم و مدیریت امنیتی، به‌صورت فزاینده‌ای در حال افزایش است. محیط امنیتی محل رویش و پیدایش فرصت‌ها و تهدیدها است (آقایی و همکاران، ۱۳۹۸).

فقدان نقشه راه مناسب در حوزه سیاست خارجی باعث از دست رفتن فرصت‌هایی بعضاً جبران‌ناپذیر خواهد شد. لیکن تغییرات دولت‌ها و رویکردهای مختلف آنان مانع از شکل‌گیری راهبرد مدونی در حوزه همسایگی شده است (گوهری مقدم، ۱۴۰۱). رقابت بر سر تعیین حدود و مرزهای جغرافیایی و نیز رژیم حقوقی دریای کاسپین (خزر) به همراه تلاش برخی کشورها برای دستیابی به حداکثر منافع از منابع انرژی، نبود اعتماد متقابل و درک مشترک از مفاهیم و مؤلفه‌های تهدیدزا و از بین رفتن بخش مهمی از زمینه‌های استفاده از فرصت‌های مشترک و ورود به عرصه‌های رقابت‌های سیاسی، نظامی و ... را می‌توان ازجمله دلایل رشد نظامی‌گری در دریای خزر معرفی کرد و این در حالی است که نفوذ و حضور کشورهایمانند آمریکا در حوضه کاسپین بر پیچیده‌تر شدن تعامل و بازی متقابل کشورهای پیرامونی این پهنه افزوده است (وریج کاظمی، ۱۳۹۴: ۱۱۳). اهمیت این تحقیق ایجاد ادبیات و فرهنگ‌سازی مرتبط با اهمیت روزافزون دریای خزر و توجه دادن به صاحب‌منصبان، با این تأکید که حوزه دریای خزر به‌عنوان یک برگ برنده در هر منازعه و رقابت‌های تجاری حائز اهمیت خواهد بود. عدم توجه به ملاحظات امنیت دریایی در این حوزه؛ می‌تواند زمینه تشدید چالش‌های امنیتی مرتبط با ابعاد سه‌گانه (نظامی/امنیتی - اقتصادی - سیاسی و حقوقی) را در بین کشورهای حاشیه دریای خزر فراهم آورد؛ که این مهم از ضرورت‌های این پژوهش به‌شمار می‌رود.

قدرت‌های استکباری در قالب سازمان، اتحادیه و ... به‌منظور تضعیف و منزوی کردن ج.ا.ایران با توسل به حربه‌های مختلف و استفاده از ترکیب ابزارهای نظامی، سیاسی، حقوقی، اقتصادی و فرهنگی تلاش نموده‌اند تا جمهوری اسلامی ایران را منزوی و یا رشد و اعتلای آن را مختل نمایند که در این میان نقش ایالات متحده آمریکا به‌عنوان یک تهدید جدی، پُررنگ‌تر از سایرین بوده است. تحت چنین شرایطی جمهوری اسلامی ایران می‌بایست درصدد نقش‌آفرینی تعاملی و سازنده در حوزه دریای خزر باشد و در مواجهه با رقبای منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای فعال‌تر عمل کند. بنابراین هدف اصلی این پژوهش تبیین مؤلفه‌ها و شاخص‌های سیاسی اثرگذار بر امنیت دریایی ج.ا.ایران در دریای خزر است و تبیین شرایط منطقه‌ای ایران با همسایگان و نیز ارائه توصیه‌های سیاستی برای سیاست خارجی کشورمان برای تعامل مناسب و تقویت روابط با همسایگان دریای خزر از دیگر اهداف این پژوهش است.

دریاها موقعیت‌هایی هستند که هم در قدرت ملی و هم بر سیاست خارجی کشورها تأثیر دارند. حوزه دریایی جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر به دلیل برخورداری از مزیت‌های اقتصادی، ژئوپلیتیکی و سیاسی، ژئواستراتژیک، اجتماعی و فرهنگی، زیست‌محیطی، دفاعی، نظامی و حقوقی از موقعیت منحصر به فرد و خاصی برخوردار است. در حال حاضر به علت استمرار تنش و بعضاً خصومت‌های سیاسی و نظامی در دریای خزر، امنیت و منافع ملی کشورمان تحت تأثیر این موضوع قرار گرفته است (قلی‌زاده، ۱۳۹۷: ص ۱۵۴). دریای خزر علیرغم ویژگی‌های منحصر به فرد خود، در سالیان گذشته مورد کم‌توجهی جمهوری اسلامی ایران قرار گرفته که ناشی از مقتضیات سیاسی حاکم بر نظام بین‌الملل و همسایگی ایران با یک ابرقدرت یعنی شوروی سابق و فدراسیون روسیه فعلی بوده و موجب ایجاد محدودیت‌هایی برای ایران در بهره‌گیری از منابع کاسپین گردیده است (وریج‌کاظمی، ۱۳۹۴: ص ۱۹۸). لذا سؤال اصلی پژوهش (مؤلفه‌ها و شاخص‌های سیاسی اثرگذار بر امنیت دریایی جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر کدام‌اند؟) می‌باشد.

## مبانی نظری

### الف - پیشینه‌شناسی:

- (۱) آقای عباس ملکی در سال ۱۳۹۰ رساله دکتری دانشگاه عالی دفاع ملی با عنوان (خط‌مشی‌گذاری و تصمیم‌گیری در سیاست خارجی ج.ا.ایران با تکیه بر مورد دریای خزر) نتیجه گرفته است که: پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی ابتدا مسائل منطقه، سیاسی بود و سپس اقتصادی و اکنون امنیتی است.
- (۲) آقای محمدعلی زرگر زاده اصفهانی در سال ۱۳۹۷ رساله دکتری دانشگاه عالی دفاع ملی با عنوان (ارائه الگوی راهبردی دفاعی - امنیتی حوزه دریای خزر از منظر منافع امنیت ملی ج.ا.ایران) نتیجه گرفته است که: تدوین الگوی راهبردی دفاعی - امنیتی حوزه دریای خزر از منظر منافع امنیت ملی، نیازمند شناخت ابعاد، مؤلفه‌ها و زیر مؤلفه‌های تأثیرگذار در این حوزه است، که می‌تواند مورد استفاده طراحان دفاعی -

امنیتی در زمینه‌های مختلف (فرهنگی - اجتماعی، اقتصادی، زیست محیطی، سیاسی - حقوقی) در حوزه دریای خزر قرار گیرد.

(۳) آقای علی اصغر بیک‌بیلندی در سال ۱۳۹۷ رساله دکتری دانشگاه عالی دفاع ملی با عنوان (تأثیر عوامل ژئوپلیتیک دریای خزر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا. ایران) نتیجه گرفته است که: مهم‌ترین عامل کلان تأثیرگذار ژئوپلیتیک دریای خزر مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی کشور «رژیم حقوقی دریا خزر» می‌باشد.

(۴) آقای حسن تیموری در دی‌ماه سال ۱۳۹۵ در پروژه‌ای با عنوان (اثرات زیست محیطی رقابت بر سر منابع انرژی دریای خزر پس از فروپاشی شوروی سابق و تأثیر آن بر امنیت ملی ایران) نتیجه گرفته است که: از یک دیدگاه، فروپاشی شوروی و پیدایش جمهوری‌های تازه استقلال‌یافته در مرزهای شمالی، تهدیدی را که به مدت دو قرن در منطقه شمال ایران قرار داشت را به فاصله مطمئن‌تری عقب رانده است. اما از طرفی دیگر؛ حضور کشورهای فرا منطقه‌ای نظیر ایالات متحده آمریکا در منطقه دریای خزر به دعوت کشورهای حاشیه‌ای دریای خزر نظیر جمهوری‌های آذربایجان، ترکمنستان و قزاقستان جهت استخراج منابع نفتی، برای منافع امنیتی کشورهای منطقه به‌ویژه ایران و روسیه می‌تواند مسئله‌ساز شود

(۵) آقای زرگر زاده اصفهانی در آذرماه ۱۳۹۷ در رساله خود تحت عنوان (ارائه الگوی راهبردی دفاعی - امنیتی حوزه دریای خزر از منظر منافع امنیت ملی ج.ا.ا) بیان می‌دارد، پنج بُعد مؤثر به ترتیب اولویت عبارت‌اند از: بعد سیاسی - حقوقی، اقتصادی، نظامی، زیست محیطی

### ب- مفهوم شناسی:

**محیط امنیتی:** محیط امنیتی<sup>۱</sup> از جمله مؤلفه‌هایی است که مدیریت‌ها و تصمیم‌های راهبردی کشورها را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد. به عبارتی، محیط امنیتی؛ چارچوبی است که دولت‌ها در درون آن به نقش‌آفرینی می‌پردازند (نامه دفاع، ۱۲۹۲: ص ۱۲۹).

**عوامل سیاسی:** آن دسته از عوامل مخرب یا سازنده سیاسی که ثبات/ امنیت محیط امنیتی کشورها را تحت تأثیر قرار می‌دهند. عقد موافقت‌نامه‌های همکاری سیاسی، ایجاد یا تغییر رژیم‌های منطقه‌ای، ارتقای سطح همکاری‌های سیاسی، حل و فصل اختلافات سیاسی و ... از جمله عوامل سازنده تلقی می‌شوند (نامه دفاع، ۱۲۹۲: ص ۱۳۰).

**بازیگر سیاسی:** یک واحد سازمان‌یافته که قادر به انجام کارکردهای اصلی سیاست خارجی شامل: تصمیم‌گیری در مورد محیط خارج از نظام سیاسی کشور و کاربرد ابزارها و فنون موردنیاز در قبال سایر بازیگران هست (شمس دولت‌آبادی، ۱۳۹۸).

**دریای خزر:** دریای خزر را نمی‌توان از تاریخ و جغرافیای ایران و سرنوشت ایرانیان درگذر زمان جدا کرد. زندگی مردم بخش‌هایی از سرزمین ایران از دیرباز پیوند تنگاتنگی با این پهنه آبی داشته است. خزر هنوز هم برای ایران کانون فرصت‌ها و تهدیدهای گوناگون به شمار می‌رود (کولایی، ۱۳۹۵: ۱). دریای خزر در یک دهه اخیر به یکی از صحنه‌های مهم چالش رقابت بین‌المللی تبدیل شده و به‌صورت یکی از مهم‌ترین مناطق استراتژیک جهان و کانون توجه کشورهای همسایه و قدرت‌های جهانی در آمده است و هیچ‌کدام از کشورهای همسایه نمی‌توانند نسبت به وضعیت و سرنوشت این دریا بی‌توجه باشند (خانی، ۱۳۹۱: ۱). منطقه دریای خزر پس از جنگ سرد به‌عنوان حلقه اتصال آسیا به اروپا و همچنین آسیای شمالی به جنوبی از یک موقعیت ژئوپلیتیک به یک منطقه ژئوپلیتیک و ژئواکونومیکی حساسی تبدیل شده است (عسکری، ۱۳۹۶) از دید ژئوپلیتیک، منطقه خزر خطه پهناوری است که از قفقاز در باختر (غرب) تا آسیای مرکزی در خاور (شرق) کشیده شده است. دریای خزر این دو گستره سرزمینی را از هم جدا ساخته و در همان حال، این دو را به هم مرتبط می‌سازد (مجتهد زاده، ۱۳۹۷).

در حال حاضر پس از فروپاشی کمونیسم در شوروی (سابق) و ظهور چهار جمهوری جدید در حاشیه دریای خزر از یک سو و بین‌المللی شدن اهمیت منابع غنی هیدروکربنی نهفته شده در این دریا از سوی دیگر؛ به یک‌باره این منطقه از یک منزلت سیاسی، اقتصادی و امنیتی برخوردار گردید و به یکی از مهم‌ترین مناطق ژئوپلیتیک جهان تبدیل شده است. در این میان حضور تدریجی برخی بازیگران نظیر دولت‌های بزرگ فرامنطقه‌ای، نهادهای بین‌المللی نظامی، شرکت‌های چندملیتی و کنسرسیوم‌های نفتی به مراتب بر پیچیدگی و ابهامات سیاسی، اقتصادی و امنیتی منطقه افزوده است (سیاست دفاعی، ۱۳۹۷).

عوامل ژئوپلیتیک دریای خزر مرتبط با امنیت دریایی جمهوری اسلامی ایران شامل:

- مسائل سیاسی: روابط سیاسی کشورها (سران کشورها در این مسئله مهم هستند)
- مسائل فرهنگی: پان‌ترکیسم
- مسائل جغرافیایی: تحدید حدود دریای خزر و مسائل مربوط به قره‌باغ
- تعادل قدرت: حضور مکمل‌های قدرت (آمریکا، ناتو، اروپا، چین و ترکیه) در برخی از کشورهای حاشیه دریای خزر (خانزادی، ۱۴۰۰)

از بین رفتن فضای سیاسی ناشی از رقابت ابرقدرت‌ها در دوران جنگ سرد در جهان سوّم و جایگزینی آن با سلطه به‌مراتب وسیع‌تر غرب، قدرت‌های غربی که درون هسته یا در همسایگی آن با چالش‌گر ایدئولوژیک مواجه نیستند شرایط سیاسی، مالی، اجتماعی و حقوقی مدنظر خود را در ازای دستیابی پیرامون به کمک، تجارت، اعتبار، شناسایی رسمی و عضویت در باشگاه‌های مختلف از ناتو و اتحادیه اروپا گرفته تا سازمان تجارت جهانی را بر پیرامون (کشورهای موردنظر) تحمیل می‌کنند (باری بوزان، ۱۳۹۸: ۲۱). دریاها موقعیت‌هایی هستند که هم در قدرت ملی و هم بر سیاست خارجی کشورها تأثیر دارند. حوزه دریایی ایران در خزر به دلیل برخورداری از مزیت‌های اقتصادی، ژئوپلیتیک و سیاسی، ژئواستراتژیک، اجتماعی و فرهنگی، زیست‌محیطی، دفاعی، نظامی و حقوقی از

موقعیت منحصر به فرد و خاصی برخوردار است، که در حال حاضر امنیت و منافع ملی ج.ا. ایران تحت تأثیر این موضوعات قرار گرفته است (قلی زاده، ۱۳۹۷: ۱۵۴). پس از واقعه ۱۱ سپتامبر سال ۲۰۰۱ میلادی (۲۰ شهریور ۱۳۸۰ هجری خورشیدی) و با برهنگی بیشتر اراده یک جانبه گرایانه آمریکا که سبب گردید حوزه ابتکار عمل بسیاری از کشورها و قدرت‌های درجه دوم دچار مضیقه شود، به نظر می‌رسد وارد دوره به لحاظ کیفی متمایزی شده‌ایم که در آن، دیگر فضای سیاست جهانی برای تداوم رهیافت‌های (ایدئولوژیکی/ امنیتی) مناسب نیست (طاهایی، ۱۳۸۷: ۵۳). دیکته جغرافیا این است که ج.ا. ایران در روند تحولات غرب آسیا (خاورمیانه) و اوراسیا نقش محوری دارد و همین جغرافیا ممکن است تعیین کند که ایران چگونه می‌تواند این نقش را ایفا کند. البته این مهم به تصمیم انسان‌ها (مسئولان ذی‌ربط) بستگی دارد (دی‌کاپلان، ۱۳۹۹: ۲۲۷). رقابت بر سر تعیین حدود و مرزهای جغرافیایی و نیز رژیم حقوقی دریای کاسپین (خزر) به همراه تلاش برخی کشورها برای دستیابی به حداکثر منافع از منابع انرژی، نبود اعتماد متقابل و درک مشترک از مفاهیم و مؤلفه‌های تهدیدزا و از بین رفتن بخش مهمی از زمینه‌های استفاده از فرصت‌های مشترک و ورود به عرصه‌های رقابت‌های سیاسی، نظامی و ... را می‌توان از جمله دلایل رشد نظامی‌گری در دریای خزر معرفی کرد و این در حالی است که نفوذ و حضور کشورهایمانند آمریکا در حوضه کاسپین بر پیچیده‌تر شدن تعامل و بازی متقابل کشورهای پیرامونی این پهنه افزوده است (وریج‌کاظمی، ۱۳۹۴: ۱۱۳). دریای خزر علیرغم ویژگی‌های منحصر به فرد خود، در سالیان گذشته مورد کم‌توجهی جمهوری اسلامی ایران قرار گرفته که ناشی از مقتضیات سیاسی حاکم بر نظام بین‌الملل و همسایگی ایران با یک ابرقدرت یعنی شوروی سابق فدراسیون روسیه فعلی بوده و موجب ایجاد محدودیت‌هایی برای ایران در بهره‌گیری از منابع کاسپین گردیده است (وریج‌کاظمی، ۱۳۹۴: ۱۹۸).

دو عامل سیاست و قدرت، نقشی بسیار تعیین‌کننده در همگرایی و واگرایی و تعامل یا تقابل در روابط کشورها در دوره‌های گوناگون تاریخی ایفا کرده‌اند (مختاری و همکار، ۱۳۹۱). قدرت سیاسی به‌طور معمول با اقتدار همراه است ولی اطاعتی که فقط از راه تهدید به مجازات تأمین شده باشد بی‌دوام می‌گردد. اقتدار سیاسی یعنی به رسمیت شناختن حق حکمرانی حکمران. به عبارت دیگر قدرت یعنی توانایی رسیدن به هدف‌ها با وجود مخالفت‌ها؛ ولی اقتدار یعنی توانایی دست یافتن به هدف‌ها بدون وجود مخالفت‌هاست. البته به‌ندرت پیش می‌آید که هیچ اختلاف و مخالفتی وجود نداشته باشد اما داشتن اقتدار می‌تواند با سیاست از مخالفت بیش از حد جلوگیری کند (عالم، ۱۳۹۵: ۴۱). دیپلماسی هوشمند مفهومی است که باید توسط مدیران دیپلماسی خارجی و به‌منظور استفاده از فرصت‌ها و توانمندی‌های مختلف کشور متبوع خود اعم از منابع مادی و معنوی و منابع سخت‌افزاری و نرم‌افزاری برای دستیابی و گسترش اهداف ملی مورد استفاده قرار گیرد (Central asia and the Caucasus journal, 2016)

منازعات قرن بیست و یکم، فقط ریشه در خطوط گسل‌های تمدنی ندارند بلکه درگیری‌ها بر سر منابع طبیعی و انرژی‌های تجدید ناپذیر رخ خواهد داد. واقعیتی که امروزه انرژی را به ابزار و نیز هدف قدرت در اقتصاد

سیاسی بین‌الملل تبدیل کرده است (عسگری، ۱۳۹۶). با توجه به این‌که یکی از راه‌های ایجاد همگرایی امنیت دریایی بین کشورهای حاشیه دریای خزر، ایجاد همگرایی برای ایجاد امنیت مشارکتی و تشکیل ائتلاف به‌منظور در دست گرفتن ترتیبات امنیتی این حوزه می‌باشد، جمهوری اسلامی ایران بایستی ضمن تقویت دیپلماسی دفاعی، از اهداف و منافع ملی در حوزه امنیت دریایی خود در دریای خزر صیانت نماید (هدایتی، ۱۳۹۵).

فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی سابق منطقه دریای خزر را از یک موقعیت جغرافیایی محض و آرام خارج نمود و فرصت‌ها و چالش‌های زیادی را به لحاظ ژئوپلیتیک برای ایران و روسیه ایجاد نمود؛ شناخت عمیق و درک واقعیت‌های درونی محیط امنیتی دریای خزر مستلزم تحقیق و بررسی عمیق مسائل فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و نظامی آن محیط است. زیرا بدون شناخت این عوامل و درک روابط تنگاتنگ آن‌ها با یکدیگر و میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری آن‌ها از یکدیگر؛ پی بردن به واقعیت‌های درونی آن محیط میسر نخواهد بود. اگر این محیط امنیتی بسیار مهم از لحاظ خصوصیات و ویژگی‌های یادشده به‌دقت شناسایی نشود نه‌تنها برنامه‌ریزی در جهت اهداف موردنظر سودمند واقع نشده و بازدهی ندارد بلکه نتیجه عکس نیز خواهد داد. لذا برای هر نوع سرمایه‌گذاری در ابعاد نظامی / امنیتی، اقتصادی، سیاسی و حقوقی مرتبط با دریای خزر باید چالش‌ها، توانایی‌های بالقوه و بالفعل این محیط را شناخت. تغییر جغرافیای سیاسی منطقه خزر به سبب استقلال کشورهای اتحاد جماهیر شوروی (سابق) در سال ۱۹۹۱ میلادی (۱۳۷۰ ه.ش)، تغییراتی را در وضعیت ژئوپلیتیکی منطقه ایجاد کرده است. سیاست‌های ج.ا. ایران و روسیه با هدف حفظ و گسترش جایگاه برترشان در منطقه و عملکرد جمهوری‌های آذربایجان، ترکمنستان و قزاقستان در راستای پیشرفت در عرصه‌های اقتصادی و گسترش توان نظامی و سیاسی، با هدف کاهش وابستگی‌ها در منطقه خزر فضای رقابتی و تقابلی شدیدی را ایجاد کرده است. نگاهی به روند گفت‌وگوها و روابط این کشورها نشان می‌دهد که این روابط، تاکنون نتوانسته است سطح مطلوبی از همگرایی را در منطقه به وجود آورد. روسیه پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی به دلیل ترجیح دادن رابطه با غرب، دریای خزر را برای مدت کوتاهی نادیده گرفت و پشت سر گذاشت. کشف منابع جدید انرژی در منطقه خزر و اهمیت موقعیت ژئوپلیتیکی این منطقه در اروپا، آسیا و خاورمیانه و نقش کلیدی‌ای که در موازنه قدرت در جهان ایفا می‌کند، همچنین پس از امضاء چندین قرارداد بزرگ نفتی آمریکا با جمهوری‌های ساحلی تازه استقلال‌یافته حاشیه دریای خزر، باعث شد تا روسیه در سیاست خارجی خود در خزر چرخشی ایجاد کند و راهبردهای جدیدی را در پیش بگیرد لذا تصمیم گرفت تا با استفاده از قدرت نظامی، سیاسی و اقتصادی بار دیگر به این منطقه بازگردد و حاکمیت خود را پس بگیرد. با توجه به تغییرات اخیر روسیه پس از فروپاشی شوروی این سؤال وجود دارد که آیا روسیه ابزار لازم برای اعمال حاکمیت خود بر دریای خزر را دارد؟ این نظریه با اندکی دقت در اقدامات، پتانسیل‌ها و ویژگی‌های روسیه نشان می‌دهد که این کشور با استفاده از ظرفیت‌های سیاسی، نظامی و اقتصادی، ابزارهای لازم را برای حاکمیت مجدد قدرت خود در خزر در اختیار دارد. (Pashalou:2016)

موقعیت جغرافیایی و برخورداری از منابع عمده نفت و گاز از جمله ویژگی‌هایی است که اهمیت استراتژیک منطقه خزر را مضاعف کرده است و تلفیق عوامل محیطی، جغرافیایی، عوامل سیاسی و اقتصادی این منطقه را به یک منطقه راهبردی خاص تبدیل نموده است که اکنون محل رقابت قدرت‌های بین‌المللی فرا منطقه‌ای و منطقه‌ای می‌باشد. از سوی دیگر وجود منابع غنی انرژی در منطقه منجر به شکل‌گیری رقابت‌ها و بازی‌های سیاسی شده که آینده سیاسی، اقتصادی و زیست‌محیطی خزر را در هاله‌ای از ابهام فرو برده است. با توجه به این مسائل، روسیه در عرصه سیاسی و نظامی از پتانسیل خوبی برای ایفای نقش قوی‌تر در منطقه خزر برخوردار است (Pashalou:2016).

دگردیسی در نظریات روابط بین‌الملل که به‌عنوان یک ژرفانگری خاص در این پژوهش معرفی شده است. خلأهای اصلی در ساختار جهانی حکمرانی موجود داده‌ها وجود دارد که بایستی پر شوند. نخستین خلأیی که باید پر شود این است که تعداد بی‌شمار قوانین و مقررات بین‌المللی، منطقه‌ای، ملی و محلی مربوط به داده‌هاست که به‌جای این که بر روی داده‌های شخصی و حریم خصوصی متمرکز شوند؛ باید با یکدیگر هماهنگ و سازگار شوند. در مورد تأثیرات گسترده داده‌ها، مثلاً بر روی رقابت و تجارت تمرکز زیادی نمی‌شود. خلأ بعدی این است که بیشتر چارچوب‌های حاکمیتی داده‌ها و همین‌طور بیشتر بحث‌های جهانی پیرامون حکمرانی داده‌ها در مورد نحوه کنترل دسترسی به داده‌ها به‌جای نحوه استفاده از آن‌هاست. چهارم اینکه این چارچوب‌های قانونی و بحث‌ها که اغلب پیرامون حقوق و آزادی داده‌ها است با هزینه سایر ذی‌نفعان و جامعه به‌طور گسترده انجام می‌شود (حزب الهی، ۱۴۰۰). در روابط بین‌الملل یک اصل مهم وجود دارد که همه توان سیاست خارجی از داخل کشور سرچشمه می‌گیرد. یعنی سیاست خارجی، برآیند همه قدرت‌های داخلی است که در سیاست خارجی باعث پیشرو بودن می‌گردد و دیپلماسی نیز کاملاً به آن اتکا دارد. این مؤلفه‌ها متنوع هستند یعنی هم مؤلفه قدرت نظامی هست هم مؤلفه قدرت اقتصادی هم قدرت سیاسی هم قدرت رسانه‌ای و... این‌ها با هم افزایشی یکدیگر، موفقیت سیاست خارجی را تضمین می‌کنند. هرچه هر کشوری در سیاست خارجی خودش از ابزارهای قدرت بیشتری برخوردار باشد و ابزارهای متنوع‌تری داشته باشد سیاست خارجی‌اش هم موفق‌تر خواهد بود. یکی از این ابزارهای قدرت، توان اثرگذاری در منطقه پیرامونی و همسایگی است که قدرت منطقه‌ای نام دارد یا در سطح بین‌المللی که قدرت بین‌المللی نامیده می‌شود و می‌تواند تأثیرگذاری جهانی هم داشته باشد (عراقچی، ۱۴۰۲).

### روش‌شناسی تحقیق

این تحقیق از منظر هدف تحقیقی کاربردی است چون سعی شده تا نتایج حاصل از این تحقیق مورد استفاده‌ی عملی قرار گیرد. محقق با توجه به تخصصی بودن موضوع تحقیق جامعه مورد مطالعه این پژوهش را از بین خبرگان و صاحب‌نظران سیاسی (مجلس - ودجا - وابستگان نظامی) و نظامیانی که دارای سابقه خدمت در مشاغل راهبردی و یا در جایگاه سرلشکری، آشنا به مسائل سیاسی حوزه دریای خزر و با مدرک تحصیلی حداقل کارشناسی ارشد انتخاب کرده است. جامعه آماری این تحقیق به تعداد ۹۰ نفر که به دو



قسمت (۱۵ نفر جامعه خبرگاری + ۷۵ نفر جامعه کارشناسان مرتبط با موضوع) تقسیم شدند. برای نمونه‌گیری با توجه به ماهیت موضوع و هدف این پژوهش و محدود بودن جامعه آماری (کمتر از ۱۰۰ نفر)، از شیوه تمام شمار استفاده شده است؛ و با توجه به ماهیت آمیخته (کمی و کیفی) موضوع مورد پژوهش، نگارندگان برای گردآوری داده‌های مورد نیاز از روش‌های اسنادی و مصاحبه عمیق نخبگانی<sup>۱</sup> استفاده کردند تا هم از داده‌های دست اول و هم از منابع مناسب مکتوب و مجازی موجود استفاده شود. برای تحلیل داده‌ها نیز از روش توصیفی-تحلیلی بهره گرفته شد. شایان‌ذکر است در فرایند مصاحبه‌ها با اتخاذ رویکرد نمونه‌گیری هدفمند، گفت‌وگو با نخبگان دانشگاهی و اجرایی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران دنبال شد و اجرای مصاحبه عمیق نیز بر اساس الگوی نیمه ساختمند<sup>۲</sup> صورت گرفت.

در روش تجزیه و تحلیل، محقق به منظور پاسخ‌گویی علمی به سؤالات تحقیق علاوه بر انجام فرایند تجزیه و تحلیل کیفی شامل (بالایش، تلخیص، طبقه‌بندی و در نهایت پردازش و قضاوت)، در ادامه با مطالعه اسناد و مدارک و بهره‌گیری از دانش خبرگان در مصاحبه، نسبت به ارائه گزاره‌ای خبری از یافته‌های نظری خود پیرامون شاخص‌ها و مؤلفه‌های حوزه سیاسی امنیت دریایی ج.ا. ایران در دریای خزر اقدام نموده و نتیجه را در پل خبرگان به آنان عرضه نموده و اجماع نظر آنان را به عنوان پاسخ نهایی سؤالات در نظر گرفته و با استفاده از محاسبات آمار استنباطی نتیجه نهایی را اخذ نموده است.

### تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌ها تحقیق

همانطور که پیش از این نیز اشاره گردید، نمونه‌ی آماری این تحقیق به تعداد ۷۵ نفر از خبرگان آگاه به موضوع که حداقل از مدرک کارشناسی ارشد برخوردار بودند، تشکیل می‌شود. اطلاعات مربوط به سنوات خدمتی، میزان آشنایی با موضوع تحقیق و مدرک تحصیلی آن‌ها در جدول زیر ارائه می‌گردد.

جدول ۱: مشخصات جمعیت شناختی گروه نمونه

سنوات خدمتی	فراوانی	درصد فراوانی	میزان آشنایی	فراوانی	درصد فراوانی	مدرک تحصیلی	فراوانی	درصد فراوانی
۱۶-۲۰	۳	۴٪	خیلی زیاد	۳۹	۵۲٪	کارشناسی	۰	۰٪
۲۵-۲۱	۱۵	۲۰٪	زیاد	۲۷	۳۶٪	کارشناسی ارشد	۶	۸٪
۳۰-۲۶	۵۱	۶۸٪	متوسط	۶	۸٪	دانشجوی دکتری	۲۴	۳۲٪
بالا ۳۰ سال	۶	۸٪	کم	۳	۴٪	دکتری	۴۵	۶۰٪

1- In-depth elite interviews

2- Semi-structured or semi-standardized

## (۱) تجزیه و تحلیل کیفی:

پس از پالایش، پردازش و قضاوت، مؤلفه‌های سیاسی مؤثر در امنیت دریایی در دریای خزر که از مصاحبه با صاحب‌نظران، ادبیات نظری و همچنین پیشینه‌های تحقیق احصاء شده‌اند به شرح جدول زیر مشخص شده‌اند.

جدول ۲: تعیین مؤلفه‌های سیاسی مؤثر در امنیت دریایی ج.ا. ایران در دریای خزر

تعداد شاخص	مؤلفه‌ها	بُعد
۲	رژیم حقوقی دریای خزر	سیاسی
۱۸	واگرایی سیاسی همسایگان خزر	
۱۳	ژئوپلیتیک و ژئواکونومی دریای خزر	
۵	رقابت قدرت‌ها (مکمل‌های قدرت در دریای خزر)	
۹	رقابت‌های مخرب سیاسی همسایگان	
۴۷		جمع

## (۲) تجزیه و تحلیل کمی:

خروجی نظرخواهی مرتبط با شاخص‌های متناظر در بُعد سیاسی مؤثر بر امنیت دریایی، طی ۴۷ سؤال بین افراد جامعه نمونه به‌منظور تجزیه و تحلیل و مشخص ساختن اطلاعات به‌دست‌آمده مطرح گردید که آمار توصیفی پاسخ‌های پرسش‌شوندگان به سؤالات مطرح شده به شرح جدول زیر محاسبه گردیده است:

جدول ۳: توزیع فراوانی پاسخ‌های مرتبط با تأثیر شاخص‌ها و مؤلفه‌های بُعد سیاسی

کد شاخص	شاخص	درصد مقبولیت
ش ۱	فقدان رژیم حقوقی مورد توافق کشورهای همسایه، بلا تکلیفی حقوقی در تعیین حدود بستر و زیر بستر دریای خزر، وجود ابهام و اختلاف کشورهای حاشیه خزر در خصوص تحدید حدود سطح دریای خزر	٪۶۸
ش ۲	لزوم دانایی، توانایی، اشراف و تسلط مسئولین دستگاه دیپلماسی کشور بر مناسبات حقوقی بین‌المللی (به ویژه در حوزه دریایی) در مجامع جهانی	٪۹۶
ش ۳	ضرورت اقدامات دیپلماتیک و غیرانفعالی دستگاه دیپلماسی ج.ا. ایران در واکنش به فعالیت گسترده شرکت‌های نفتی آمریکایی و انگلیسی در جمهوری‌های آذربایجان، ترکمنستان و قزاقستان	٪۸۳
ش ۴	ضرورت انجام رایزنی‌های سیاسی بیشتر برای اجرای مانور و رزمایش‌های مشترک و مرکب نظامی کشورهای حاشیه دریای خزر با مقاصد صلح‌آمیز مثل مانورهای امداد و نجات دریایی و تمرینات passex بدون دخالت بیگانگان	٪۴۹
ش ۵	توسعه تلاش‌های سیاسی ج.ا. ایران برای توجیه اقتصادی و امنیتی ترانزیت کالا و انرژی از مسیر	٪۷۵

	ایران به منظور متقاعد سازی اتحادیه اروپا و سایر کشورها	
ش ۷	وجود ناهماهنگی سازمان‌ها و وزارتخانه‌های مرتبط و همچنین اتخاذ برخی تصمیمات نامناسب مجلس شورای اسلامی در خصوص حقوق ج.ا. ایران در دریای خزر	%۸۹
ش ۸	وجود اختلافات سیاسی و حقوقی آذربایجان، ترکمنستان و ایران در خصوص منابع نفت و گاز دریای خزر و حضور قدرت‌های فرا منطقه‌ای به ویژه آمریکا، انگلیس، چین، ترکیه و رژیم صهیونیستی	%۴۵
ش ۹	لزوم توسعه اقدامات اثربخش دستگاه دیپلماسی ج.ا. ایران برای حضور فعال در سازمان سیکا	%۵۶
ش ۱۰	لزوم تلاش مضاعف دستگاه دیپلماسی ج.ا. ایران برای ایجاد و تقویت نظم اقتصادی مستقل از دخالت بیگانگان و پشتیبانی از دیپلماسی اقتصادی در حوزه دریای خزر	%۶۷
ش ۱۱	لزوم توسعه اقدامات اثربخش دستگاه دیپلماسی ج.ا. ایران برای فعال کردن الزامات طرح کریدور شمال- جنوب	%۶۳
ش ۱۲	ضرورت فعال شدن سازوکارهای سیاسی و حقوقی برای ایجاد کمیته مشترک جهت بررسی مسائل مرتبط با دریای خزر و تهیه پارامترهای مختلف و بررسی مسائل زیست محیطی و وضعیت تراز آب دریا (بالا آمدن و پایین رفتن) و پیش‌بینی راه‌های کنترل و به اشتراک گذاردن داده‌ها	%۴۱
ش ۱۳	فقدان قوانین بین‌المللی که بتواند در مورد تقسیم دریایی، حکمیت دریای خزر را پیگیری کند.	%۹۱
ش ۱۴	وجود قدرت نامتوازن (از قدرت روسیه تا آذربایجان وابسته) برای ایجاد تعامل پایاپای در خزر	%۵۱
ش ۱۵	ضرورت رفتار و موضع‌گیری‌های حرفه‌ای وزارت امور خارجه ج.ا. ایران به گونه‌ای که رابطه کشورهای حاشیه دریای خزر با دیگران، منجر به قهر ایران نشود.	%۵۲
ش ۱۶	وجود تفکر احیای امپراطوری عثمانی در ترکیه و توسعه نفوذ آن در منطقه خزر	%۳۷
ش ۱۷	وجود قدرت استحکام و ساختار سیاسی و یکپارچگی و همگرایی درونی کشور ج.ا. ایران برای ایجاد همگرایی در کشورهای حاشیه دریای خزر	%۵۱
ش ۱۸	لزوم تشکیل کنسرسیوم مشترک انرژی بین کشورهای حاشیه دریای خزر به منظور گره خوردن منافع قدرت‌های منطقه به یکدیگر و ایجاد هم‌افزایی	%۴۷
ش ۱۹	واگذار شدن ژئوپلیتیک دریای خزر به روسیه توسط جمهوری‌های تازه استقلال‌یافته حاشیه خزر	%۷۵
ش ۲۰	حضور مخرب مکمل‌های قدرت در منطقه با تأکید بر قرار گرفتن در کنار آذربایجان و ترکمنستان	%۸۱
ش ۲۱	حضور روسیه به عنوان یک قدرت نظامی، سیاسی و اقتصادی در همسایگی ایران و سایر کشورهای خزر	%۸۳
ش ۲۲	لزوم تقویت زمینه‌های همکاری کشورهای حاشیه دریای خزر در جهت ایجاد الگوی امنیت دسته جمعی در منطقه بدون دخالت بیگانگان	%۵۲
ش ۲۳	لزوم تحرک بیشتر دستگاه دیپلماسی ج.ا. ایران برای تجدید نظر در موافقت‌نامه بازرگانی و	%۸۴

	دریانونوردی سال ۱۳۱۹ هجری خورشیدی (۱۹۴۰ میلادی) منطبق با منافع کشورمان در دریای خزر	
ش ۲۴	ایجاد مرکز هیدروگرافی مشترک دریای خزر برای تهیه نقشه‌های ناوبری و دریانوردی شامل (دریا، سواحل و لنگرگاه‌ها) و همچنین نصب، نگهداری و تعمیر علائم کمک ناوبری دریایی	٪۴۰
ش ۲۵	ضرورت اجرای دیپلماسی هوشمند و فعال ج.ا. ایران برای کاهش تنش‌ها در منطقه دریای خزر	٪۵۳
ش ۲۶	لزوم ایجاد هم‌گرایی سیاسی و حقوقی در کشورهای حاشیه خزر در خصوص پیش‌گیری و مقابله با انواع جرایم سازمان‌یافته	٪۸۰
ش ۲۷	لزوم توسعه اقدامات اثربخش دستگاه دیپلماسی ج.ا. ایران برای بازنگری در تعیین خط FIR هوایی ج.ا. ایران منطبق بر خط موهوم آستارا به بندر حسینقلی و کاهش حق ٪۲۰ ایران در خزر	٪۴۰
ش ۲۸	وجود قراردادهای دو و سه جانبه تحدید حدود بین سایر کشورهای حاشیه دریای خزر بدون در نظر گرفتن منافع جمهوری اسلامی ایران (برای نمونه: بین ترکمنستان و جمهوری آذربایجان) که منجر به جبر جمعی علیه ج.ا. ایران جهت پذیرش محدودیت در تعیین حدود دریای خزر در آینده خواهد شد.	٪۹۲
ش ۲۹	تقویت توان دستگاه دیپلماسی ج.ا. ایران به منظور پیش‌بینی رفتار و اقدامات کشورهای خارج از محدوده منطقه‌ای دریای خزر مرتبط با تحولات آینده حوزه خزر (مانند تقویت زمینه‌های حضور کشورهای ترکیه و رژیم صهیونیستی در منطقه خزر)	٪۵۳
ش ۳۰	ضعف تفکر راهبردی در بخش‌های خصوصی و دولتی سامانه مدیریت کشوری در مورد منافع بین‌المللی و منافع ملی ج.ا. ایران در دریای خزر	٪۵۲
ش ۳۱	لزوم تحرک بیشتر دستگاه دیپلماسی ج.ا. ایران در دو محور دیپلماسی سیاسی و اقتصادی برای رسیدگی به وضعیت قراردادهای بلندمدت بازرگانی با شوروی سابق و تعیین متعهدین جدید برای سرشکن کردن (توزیع) بین جمهوری‌های حاشیه دریای خزر و شفافیت نحوه مبادلات مرزی	٪۸۴
ش ۳۲	لزوم تحرک فعال‌تر دستگاه دیپلماسی کشور برای احیای حقوق ج.ا. ایران در دریای خزر متناسب و موازی با تقویت توان نظامی کشور	٪۸۴
ش ۳۳	سرمایه‌گذاری گسترده کشورهای اروپایی در بخش‌های نفت و گاز کشورهای حاشیه دریای خزر	٪۷۲
ش ۳۴	لزوم تلاش برای ایجاد شورای همکاری دریای کاسپین	٪۵۲
ش ۳۵	لزوم تلاش مضاعف دستگاه دیپلماسی ج.ا. ایران برای کاهش حضور نظامی بیگانگان (آمریکا، ناتو، ترکیه، رژیم صهیونیستی) از طریق دیپلماسی دفاعی و رایزنی با کشورهای حاشیه خزر	٪۵۳
ش ۳۶	لزوم تقویت دیپلماسی دریایی ایران به‌عنوان مکمل دیپلماسی دفاعی بین کشورهای حاشیه خزر	٪۵۲
ش ۳۷	ضرورت تقویت دیپلماسی فرهنگی دانش بنیان، همگرا، همراه با صادرات محصولات فرهنگی (رسانه‌های دیداری، شنیداری و فضای مجازی) در دریای خزر	٪۷۲

ش ۳۸	لزوم بهره‌برداری ج.ا. ایران از موقعیت منحصربه‌فرد ژئوپلیتیکی، ژئواستراتژیکی، ژئواکونومیکی و موقعیت ممتاز دریایی کشور در دریای خزر	٪۷۶
ش ۳۹	وجود تضاد منافع بنیادی ج.ا. ایران و هر یک از کشورهای همسایه حاشیه دریای خزر	٪۴۴
ش ۴۰	نفوذ تاریخی پان‌ترکیسم ترکیه در منطقه دریای خزر	٪۴۰
ش ۴۱	لزوم مشارکت دادن بخش خصوصی برای فعال‌سازی دیپلماسی اقتصادی کشور برای کسب حداکثری منافع اقتصادی ملی در دریای خزر	٪۵۳
ش ۴۲	تفاوت مکانیزم‌های حکومت و مردم در کشورهای حاشیه دریای خزر	٪۴۴
ش ۴۳	لزوم تحرک هوشمندانه دستگاه دیپلماسی ج.ا. ایران برای تجدیدنظر در قراردادهای مرزی ایران در خزر شامل تحدید حدود مرزی در دریا، بررسی وضعیت رودخانه‌ها و همچنین سدهای مرزی	٪۸۸
ش ۴۴	جلوگیری از استفاده ایزاری کشورهای منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای از موضوع نفت و گاز منطقه خزر به ویژه نحوه انتقال آن به‌عنوان اهرم فشار سیاسی و اقتصادی علیه ج.ا. ایران در مجامع بین‌المللی	٪۶۸
ش ۴۵	لزوم ایجاد زمینه‌های همگرایی سیاسی در تهیه نقشه راه توسعه تعاملات و همکاری‌های چند بُعدی کشورهای حاشیه دریای خزر	٪۸۰
ش ۴۶	وجود اشتراکات قومی / مذهبی ج.ا. ایران با کشورهای ترکمنستان و آذربایجان	٪۵۲
ش ۴۷	لزوم تعامل بیشتر ج.ا. ایران با همسایگان حاشیه دریای خزر و پرهیز از هرگونه تنش به‌منظور حفظ ثبات و امنیت منطقه به‌عنوان اولویت‌های اساسی سیاست خارجی کشور	٪۵۶

با توجه به جدول بالا به طور متوسط ۶۱ درصد افراد جامعه نمونه معتقدند که شاخص‌ها و مؤلفه‌های استخراج شده مرتبط با بُعد سیاسی در تجزیه و تحلیل کیفی و همچنین تأیید آن‌ها در تجزیه و تحلیل کمی به درستی شناسایی شده‌اند. با توجه به حد نصاب میانگین ۶۱ درصدی، در فرایند تجزیه و تحلیل آن‌دسته از شاخص‌هایی که بیشتر از ۶۱ درصد تأثیر دارند مهم‌ترین شاخص‌های منتخب مؤثر بر امنیت دریایی جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر تشخیص داده شدند. بنابر این از تعداد ۴۷ شاخص احصاء شده در تجزیه و تحلیل کیفی تعداد ۲۲ شاخص مورد تأیید جامعه پرسش‌شونده قرار گرفتند. یعنی شاخص‌هایی که بیش از ۶۱ درصد جامعه آماری با تأثیر آن‌ها بر امنیت دریایی جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر موافق بوده‌اند، حفظ و سایر شاخص‌های زیر ۶۱ درصد حذف شدند.

جدول ۴: توزیع فراوانی پاسخ‌های مرتبط با میزان اهمیت شاخص‌ها و مؤلفه‌های بُعد سیاسی

شاخص	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	میانگین	واریانس	ضرب تغییرات	اولویت در مؤلفه
ش ۳	۴۶	۱۶	۹	۳	۱	۴/۳۷	۰/۸۷	۰/۲۱۳۸	۱۰
	٪۶۱	٪۲۱	٪۱۲	٪۴	٪۱				
ش ۲۳	۴۱	۲۷	۴	۱	۲	۴/۳۹	۰/۷۴	۰/۱۹۶۶	۷

				۳٪	۱٪	۵٪	۳۶٪	۵۵٪	
۱۳	۰/۲۲۴۰	۰/۹۴	۴/۳۳	۲	۴	۳	۲۴	۴۲	ش ۲۶
				۳٪	۵٪	۴٪	۳۲٪	۵۶٪	
۱۶	۰/۲۵۵۰	۱/۱۵	۴/۲۰	۲	۶	۷	۲۰	۴۰	ش ۵
				۳٪	۸٪	۹٪	۲۷٪	۵۳٪	
۲۲	۰/۳۶۱۶	۱/۸۲	۳/۷۳	۶	۱۲	۹	۱۷	۳۱	ش ۱۱
				۸٪	۱۶٪	۱۲٪	۲۳٪	۴۱٪	
۲۱	۰/۳۳۱۸	۱/۶۷	۳/۸۹	۵	۸	۱۳	۱۳	۳۶	ش ۱۰
				۷٪	۱۱٪	۱۷٪	۱۷٪	۴۸٪	
۲۰	۰/۳۱۵۵	۱/۵۱	۳/۸۹	۴	۸	۱۳	۱۷	۳۳	ش ۴۴
				۵٪	۱۱٪	۱۷٪	۲۳٪	۴۴٪	
۱۸	۰/۲۸۵۷	۱/۳۹	۴/۱۲	۴	۷	۳	۲۳	۳۸	ش ۳۳
				۵٪	۹٪	۴٪	۳۱٪	۵۱٪	
۱۹	۰/۳۰۱۵	۱/۵۱	۴/۰۸	۴	۸	۶	۱۷	۴۰	ش ۳۷
				۵٪	۱۱٪	۸٪	۲۳٪	۵۳٪	
۹	۰/۲۱۰۹	۰/۷۷	۴/۱۵	۰	۲	۱۸	۲۲	۳۳	ش ۳۲
				۰٪	۳٪	۲۴٪	۲۹٪	۴۴٪	
۱۲	۰/۲۱۷۷	۰/۸۸	۴/۳۱	۲	۱	۱۰	۲۱	۴۱	ش ۲۰
				۳٪	۱٪	۱۳٪	۲۸٪	۵۵٪	
۸	۰/۲۰۰۱	۰/۷۷	۴/۳۹	۰	۳	۱۱	۱۵	۴۶	ش ۳۱
				۰٪	۴٪	۱۵٪	۲۰٪	۶۱٪	
۶	۰/۱۹۳۳	۰/۷۱	۴/۳۶	۰	۳	۹	۲۱	۴۲	ش ۴۳
				۰٪	۴٪	۱۲٪	۲۸٪	۵۶٪	
۳	۰/۱۶۹۲	۰/۵۷	۴/۴۵	۰	۳	۳	۲۶	۴۳	ش ۲۸
				۰٪	۴٪	۴٪	۳۵٪	۵۷٪	
۲	۰/۱۵۹۶	۰/۵۴	۴/۵۹	۰	۲	۵	۱۵	۵۳	ش ۲
				۰٪	۳٪	۷٪	۲۰٪	۷۱٪	

ش ۷	۵۲	۱۲	۹	۲	۰	۴/۵۲	۰/۶۵	۰/۱۷۸۳	۵
						%۶۹	%۱۶	%۱۲	%۳
ش ۲۱	۳۸	۲۴	۱۰	۱	۲	۴/۲۷	۰/۸۶	۰/۲۱۷۶	۱۱
						%۵۱	%۳۲	%۱۳	%۱
ش ۱۳	۴۴	۱۹	۱۲	۰	۰	۴/۴۳	۰/۵۶	۰/۱۶۹۷	۴
						%۵۹	%۲۵	%۱۶	%۰
ش ۴۵	۳۴	۲۶	۱۰	۴	۱	۴/۱۷	۰/۸۹	۰/۲۲۶۰	۱۴
						%۴۵	%۳۵	%۱۳	%۵
ش ۱	۵۱	۱۶	۸	۰	۰	۴/۵۷	۰/۴۶	۰/۱۴۸۰	۱
						%۶۸	%۲۱	%۱۱	%۰
ش ۳۸	۳۲	۲۴	۱۵	۲	۲	۴/۰۹	۰/۹۶	۰/۲۳۹۹	۱۵
						%۴۳	%۳۲	%۲۰	%۳
ش ۱۹	۴۰	۲۰	۷	۷	۲	۴/۲۰	۱/۱۵	۰/۲۵۵۰	۱۷
						%۵۳	%۲۷	%۹	%۸
میانگین	۴۱	۲۰	۹	۴	۲	۴/۲۵	۱/۰۲	۰/۲۳۷۵	-
						%۵۴	%۲۶	%۱۲	%۵

جدول ۵: محاسبه آمار توصیفی مرتبط با شاخص‌ها و مؤلفه‌های بُعد سیاسی

ضریب تغییرات	وارانس	میانگین	میزان اهمیت				بُعد / مؤلفه	
			خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم		خیلی کم
۰/۲۳۷۵	۱/۰۲	۴/۲۵	۴۱	۲۰	۹	۴	۲	بُعد سیاسی و مؤلفه‌های گانه ۵
			%۵۴	%۲۶	%۱۲	%۵	%۲	

جدول ۶: محاسبه مقادیر آمار استنباطی مرتبط با شاخص‌ها و مؤلفه‌های بُعد سیاسی

ضریب توافقی	مقدار بحرانی	آماره آزمون	سطح معنی داری	آماره آزمون T	فاصله اطمینان		بُعد / مؤلفه
					حد بالا	حد پایین	
۰/۶۶۵۴	۹/۴۸	۵۹/۶۰	تائید	۱۰/۸۵	۴/۵۳	۴/۰۶	بُعد سیاسی و مؤلفه‌های گانه ۵

## نتیجه‌گیری و پیشنهاد

### الف - نتیجه‌گیری:

سیاست به دو بخش سیاست داخلی و سیاست خارجی تقسیم‌بندی می‌شود. اغلب نظریه‌پردازان و جامعه‌شناسان اعتقاد دارند که سیاست داخلی بسترساز سیاست خارجی است. دولت‌ها به‌عنوان بازیگر در جریان مذاکره با سایر دولت‌ها و در راستای دستیابی به منافع ملی باید رضایت ملت را پشتوانه عمل سیاسی خود در عرصه سیاست خارجی قرار دهند. کارایی دیپلماتیک و توان دیپلماسی، اراده سیاسی حکومت، فضای استراتژیک حاکم بر منطقه، دیکته سیاسی قدرت‌های منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای از مهم‌ترین عوامل سیاسی محسوب می‌گردند. با توجه به تجزیه و تحلیل کیفی برخی از شیوه‌های گوناگون حراست از منافع ملی در صحنه بین‌الملل عبارتند از:

افزایش قدرت ملی - حفظ قدرت بازدارندگی - بالا بردن سطح آگاهی و دانش مردم - مشارکت هدفمند در پیمان‌های بین‌المللی - اتخاذ تدابیر لازم در سیاست خارجی به‌منظور تنش‌زدایی و ایجاد همگرایی هوشمندانه در دیپلماسی.

شاخص‌های بُعد سیاسی اثرگذار بر امنیت دریایی ج.ا. ایران در دریای خزر مرتبط با جدول شماره پنج، تعیین مؤلفه‌های مرتبط با بُعد سیاسی امنیت دریایی ج.ا. ایران در دریای خزر شامل:

(۱) فقدان رژیم حقوقی مورد توافق کشورهای حاشیه خزر، بلا تکلیفی حقوقی در تعیین حدود بستر و زیر بستر دریای خزر، وجود ابهام و اختلاف کشورهای حاشیه خزر در خصوص تحدید حدود سطح دریای خزر.

(۲) لزوم دانایی، توانایی، اشراف و تسلط مسئولین دستگاه دیپلماسی کشور بر مناسبات حقوقی بین‌المللی (به ویژه در حوزه دریایی) در مجامع جهانی.

(۳) وجود قراردادهای دو و چند جانبه تحدید حدود بین سایر کشورهای حاشیه دریای خزر بدون در نظر گرفتن منافع جمهوری اسلامی ایران (برای نمونه: بین ترکمنستان و جمهوری آذربایجان) که منجر به جبر جمعی علیه ج.ا. ایران جهت پذیرش محدودیت در تعیین حدود دریای خزر در آینده خواهد شد.

(۴) فقدان قوانین بین‌المللی که بتواند در مورد تقسیم دریایی، حکمیت دریای خزر را پیگیری کند.

(۵) وجود ناهماهنگی سازمان‌ها و وزارتخانه‌های مرتبط و همچنین اتخاذ برخی تصمیمات نامناسب مجلس شورای اسلامی در خصوص حقوق ج.ا. ایران در دریای خزر.

(۶) لزوم تحرک هوشمندانه دستگاه دیپلماسی ج.ا. ایران برای تجدیدنظر در قراردادهای مرزی ایران در دریای خزر شامل تحدید حدود مرزی در دریا، بررسی وضعیت رودخانه‌ها و همچنین سدهای مرزی.

(۷) لزوم تحرک بیشتر دستگاه دیپلماسی ج.ا. ایران برای تجدید نظر در موافقت‌نامه بازرگانی و دریانوردی سال ۱۳۱۹ هجری خورشیدی (۱۹۴۰ میلادی) منطبق با منافع کشورمان در دریای خزر.



- (۸) لزوم تحرک بیشتر دستگاه دیپلماسی ج.ا. ایران در دو محور دیپلماسی سیاسی و اقتصادی برای رسیدگی به وضعیت قراردادهای بلندمدت بازرگانی با شوروی سابق و تعیین متعهدین جدید برای سرشکن کردن (توزیع) بین جمهوری‌های حاشیه دریای خزر و شفافیت نحوه مبادلات مرزی.
- (۹) لزوم تحرک فعال‌تر دستگاه دیپلماسی کشور برای احیای حقوق ج.ا. ایران در دریای خزر متناسب و موازی با تقویت توان نظامی کشور.
- (۱۰) ضرورت اقدامات دیپلماتیک و غیرانفعالی دستگاه دیپلماسی ج.ا. ایران در واکنش به فعالیت گسترده شرکت‌های نفتی آمریکایی و انگلیسی در جمهوری‌های آذربایجان، ترکمنستان و قزاقستان.
- (۱۱) حضور روسیه به‌عنوان یک قدرت نظامی، سیاسی و اقتصادی در همسایگی ایران و سایر کشورهای حاشیه خزر.

(۱۲) حضور مخرب مکمل‌های قدرت در منطقه با تأکید بر قرار گرفتن در کنار آذربایجان و ترکمنستان بنابراین با توجه به تجزیه و تحلیل آمیخته (کیفی و کمی) انجام شده تعداد پنج مؤلفه شامل: رژیم حقوقی دریای خزر (۲ شاخص)، واگرایی سیاسی همسایگان خزر (۷ شاخص)، ژئوپلیتیک و ژئواکونومی دریای خزر (۷ شاخص)، رقابت قدرت‌ها یا حضور مکمل‌های قدرت در دریای خزر (۲ شاخص) و رقابت‌های مخرب سیاسی همسایگان (۴ شاخص) و جمعاً ۲۲ شاخص سیاسی مؤثر بر امنیت دریایی ج.ا. ایران در دریای خزر با سطح اطمینان ۹۵ درصد مورد تأیید جامعه آماری قرار گرفت.

#### پ- پیشنهادها:

پیشنهاد می‌گردد نتایج به‌دست آمده شامل مؤلفه‌ها و شاخص‌های مؤثر بر امنیت دریایی ج.ا. ایران در دریای خزر در دستگاه‌های دیپلماسی و تلاش‌های سیاسی برای ایجاد همکاری دریای کاسپین مورد توجه قرار گیرد. نتایج در انجام اقدامات اعتمادساز به‌منظور جلوگیری از واگرایی و تشویق به سیاست هم‌گرایی (تهیه نقشه راه توسعه تعاملات و همکاری‌های چند بُعدی) در کشورهای حاشیه دریای خزر مورد استفاده قرار گرفته و در اجرای سیاست تعامل سازنده و رقابت با‌دارنده در حوزه دریای خزر لحاظ گردد.

**فهرست منابع:****الف - فارسی**

- آقایی، سید داوود. نورعلی‌وند، یاسر. (۱۳۹۸)، محیط امنیتی و سیاست‌گذاری خارجی و امنیتی؛ ارائه یک الگوی تحلیلی. فصل‌نامه علمی مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی. ۹(۳۳).
- بوزان، باری. ویور، الی. (ترجمه رحمن قهرمان‌پور) (۱۳۹۸) مناطق و قدرت‌ها ساختار امنیت بین‌المللی - انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی وزارت علوم تحقیقات و فناوری
- باغبان، مهدی. نادرپور، بابک. (۱۳۹۹)، اهمیت تهدید دزدی دریایی علیه صلح و امنیت بین‌الملل. فصل‌نامه علوم و فنون نظامی. ۱۶(۵۴).
- بیگ‌بیلندی، علی‌اصغر. (۱۳۹۵)، تأثیر عوامل ژئوپلیتیک دریای خزر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران، رساله دکتری دانشگاه عالی دفاع ملی تهران.
- حاجبانی، ابراهیم. (۱۳۹۵)، روش‌شناسی طراحی و تدوین الگوی مطلوب در پژوهش‌های راهبردی - فصل‌نامه راهبرد - سال ۲۵ (۷۸)
- حزب الهی، راحله (۱۴۰۰)، حکمرانی داده‌ها در اقتصاد دیجیتال، تهران: پژوهشگاه فضای مجازی.
- خاکی، غلامرضا. (۱۴۰۰)، روش تحقیق با رویکردی به پایان‌نامه نویسی. تهران: نشر فوژان.
- خانزادی، حسین. (۱۳۹۷)، همایش بین‌المللی اجلاس آیونز، نادجا، تهران.
- خانی، اکبر. (۱۳۹۱)، دکترین نظامی کشورهای ساحلی دریای خزر. تهران: مرکز آموزشی و پژوهشی شهید صیاد شیرازی.
- خانی، اکبر. (۱۳۹۱)، شناورهای نظامی خزر ۲۰۱۱. تهران: مرکز آموزشی و پژوهشی شهید صیاد شیرازی.
- زرگرزاده اصفهانی، محمدعلی، (۱۳۹۷)، رساله دکتری دانشگاه عالی دفاع ملی با عنوان (ارائه الگوی راهبردی دفاعی. امنیتی حوزه دریای خزر از منظر منافع امنیت ملی ج.ا. ایران
- رابرت دی‌کاپلان (ترجمه دکتر محمدحسن خضری - محبوبه نیک فرجام) (۱۳۹۹). انتقام جغرافیا. نشر انتخاب. مؤسسه مهر تهران
- شمس‌الدولت‌آبادی، سیدمحمودرضا. گلکاریان، داوود. (۱۳۹۸)، راهبردهای همکاری دفاعی / امنیتی جمهوری اسلامی ایران با کشور ترکمنستان. فصل‌نامه مطالعات دفاعی استراتژیک. دانشگاه عالی دفاع ملی. ۱۷(۷۷): ۳۲۴-۲۹۵.
- طاهایی، سیدجواد. (۱۳۸۷) درآمدی بر مبانی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران - مجمع تشخیص مصلحت نظام - پژوهشکده تحقیقات استراتژیک - گروه پژوهش سیاست خارجی
- طحانی، غلامرضا، (۱۴۰۲)، رساله دکتری "الگوی امنیت دریایی جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر" دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش جمهوری اسلامی ایران

- عالم، عبدالرحمن (ب.گای پیترز + آن.ر. بال)، (۱۳۹۵)، سیاست و حکومت جدید، نشر قومس، تهران
- عراقچی، سیدعباس (۱۴۰۲)، مصاحبه تاریخ ۱۳ دی ماه سال ۱۴۰۲ - کد خبر ۱۲۱۳۳۸۹
- عسکری، بصیر، (۱۳۹۶)، رساله دکتری "ژئوپلیتیک انرژی و تأثیر آن بر امنیت جمهوری اسلامی ایران"، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، گروه جغرافیا، گرایش سیاسی، تهران
- قلی زاده، سیدابراهیم. کلاری، بشیر. محمدجانی، مصطفی. (۱۳۹۷) نقش ژئوپلیتیک دریای خزر در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران. مجله سیاست دفاعی. سال ۲۶ (شماره ۱۰۳) صص
- کولایی، الهه. (۱۳۹۹)، سیاست و حکومت در اوراسیای مرکزی (ویراست ۲ با اصلاحات و اضافات). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- گوهری مقدم، ابوذر- بشیری لحاقی، میثم، کولیوند، یونس (۱۴۰۲)، سیاست همسایگی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ الگوی پیشنهادی و توصیه‌های سیاستی، فصلنامه مطالعات راهبردی، شماره ۱۰۰، صص ۵۷-۷۹
- مجتهدزاده، پیروز. (۱۳۹۷)، نگاهی به شکل‌گیری جغرافیای سیاسی نظام حقوقی دریای خزر ایران و رژیم حقوقی دریای خزر. انگلستان. لندن.
- مختاری، بهروز، منتظری، حمیدرضا (۱۳۹۱)، بررسی الگوهای تضاد و همکاری در روابط ایران و ترکیه، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۱۳ و ۱۴ (۵۲ و ۵۳)، صص ۲۱۸-۱۶۹
- مرادیان، محسن (۱۳۹۸)، چیستی الگو و الگوسازی- دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا
- ملکی، عباس (۱۳۹۰)، رساله دکتری دانشگاه عالی دفاع ملی با عنوان (خط‌مشی گذاری و تصمیم‌گیری در سیاست خارجی ج.ا.ا. با تکیه بر مورد دریای خزر
- نقش ژئوپلیتیک دریای خزر در راهبرد دفاعی ج.ا. ایران (۱۳۹۷)، مجله سیاست دفاعی، شماره ۱۰۳، صص ۱۹۰-۱۵۱
- وریج کاظمی، مریم (۱۳۹۴)، جغرافیا و انرژی در حوضه دریای کاسپین، انتشارات دانشگاه علوم دریایی حضرت امام خمینی (ره)، نوشهر
- نامه دفاع شماره دوم. (۱۳۹۲)، سیاست روسیه در دریای خزر در دوران اوراسیاگرایان. تهران: مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی.
- نامه دفاع، (۱۳۹۲)، بازدارندگی جمهوری اسلامی ایران در عرصه دریایی- مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی- شماره ۳۳- تهران.

**ب- منابع انگلیسی:**

- Central Asia and the Caucasus journal, (2016)
- Ahad Pashalou<sup>1</sup>, Mohammad Zohdi GoharPour<sup>2\*</sup>, Mosayeb GharehBeygi, (2016) The Potentialities of Russia to Re-Sovereignty over the Caspian Sea- International Journal of Political Science ISSN: 2228-6217- Vol.4, No 8, Winter 2014, (pp.41-53)